

оларды тыңламайды. Сонда алдынан бир кемпир шығып “хэ, балам, байлай ғой! Дэрьяның аяғындағылар суу ишпей-ақ қойсын, аяқтағы уу ишер деген гәп бар, байла кәне! Төк топырағыңды!” деп турып алыпты. Дәу кемпирдің сөзіне ашыуланьп: “Мен сонша адамның айтқанын қылмай сенің айтқаныңды тыңдайман ба?!” – деп етегиндегі топырақты сол жерге төгіп жиберипти. Соннан *Төк тау* төбешиги пайда болған екен.

Сондай-ақ район аймағында *Қырантау* ямаса Қыран қала топониминің пайда болуы хақында мынадай әпсана бар. XVII-XIX әсирлерде Қыран исмли ер жүрек жигит болған. Ол орыстардың жерине тез-тезден шабуыл жасап, олардың мал-мүлклерін тартып алады екен. Бундай зорлыққа шыдамаған Ақ патша Қыранды тутқын етип беріуді Хийуа ханынан талап еткен. Қыран бенде етилип, Россияға пайтон арбаға салып алып кетілген. Жол ұзақ болғанлығы себепи Қыран тапқырлығы менен қолайлы ұақыт көзлеп тутқыннан босанып қашып, елине қайтыпты. Оның ерлигине қайыл қалған Хийуа ханы Әмиудэрьяның төменги оң жағалығындағы Қалмақ қала жайласқан тауға қоныс басып, сол жерге ийелик етиуге бийлик береді. Усылайынша батыр ийелик еткен жерлер *Қырантау* деп аталып кеткен.

Және бир әпсанада ертеде Қыранбай атлы бир кисі болып, ол Әмиудэрьяның бойындағы тауда жалғыз өзі жасайды екен. Оның бала-шағасы болмаған. Қыранбай сол дөгеректегі қоныс басқан елдің атларын, малларын урлап күн көреді екен. Күнлердің бирінде Қыранбай ауыл адамлары менен сөйлескенде түңилип, изинде қалатуғын баласы жоқлығы, атының өшип кететуғынлығына қапа екенлигин айтады. Оған реҳими келген ауыл адамлары ол жасаған таудың атын Қыранбай қарақшының атына *Қырантау* деп атаған.

Тахтакөпір районындағы *Қаратерең* гидроними атамасының пайда болуы хақында бир неше әпсана бар. Бир әпсанада бұрын қарақалпақлар Сырдерья бойын жағалап, Қазалы тәрепте жасаған делинеді. Қарақалпақлар қоныс қазақларға шабуыл жасап, олардың мал-мүлкін тартып алып, қыз-келиндерлерін, балаларын қуллыққа алған. Бир күні қарақалпақлар бир бай қазақты өлтирип, баласын алып ауылына келипти. Ол бала дәрүишлик етип, хайтта, тойда от жаққыш болып жүрип қарақалпақлар арасында ең саққаулақ, ақыллы адамды билип, оған сорау берипти:

- Ата, сизің елді қалай алса болады? Арқадан келген жауды Барақ батыр қайтарса, қубладан келген жауды Айдос бий қайтарса, жау келе алмайды. Жау келсе минараларыңыздан хабар берсиз, - депти.

Бул сорау ғаррыны ойландырыпты. Бирақ, бала көп жыллардан берлі елдің ишинде жүрген соң оған исенип сырды айтып берипти:

- Балам, биз отырған жер кеседей, отлақлық, бизди хеш қандай жау ала алмайды, себеби батырларымыз бар. Бирақ, бизлерди тек суу менен алыу мүмкин, - депти.

Бала буны еситип еки-үш күннен кейін ауылдың ишинде көринбей қалыпты. Ол қазақ жигит досларын қасына алып, Сырдерьяның бир саласын қарақалпақлар қоныс басып отырған жерге жығып жиберипти. Соннан бул

Әдебиетлар

1. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1965.
2. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ауызекі халық дәретпелери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Қарақалпақстандағы айрым афсоналар билан бөлік топонимларнинг келиб чиқиши сүз этилади. Ундағы материаллар тилшунослик, тарих ва география фанлари учун хам муҳим аҳамиятта эга.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о некоторых топонимах в Каракалпакстане, которые появились в связи с мифами. Материалы статьи являются важными для таких предметов как история, лингвистика и география.

SUMMARY

The article is devoted to the study of toponyms connected with mythology in Karakalpakstan. The materials of the article are important for Linguistics, History and Geography.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ҚОСПА АТЛЫҚЛАРДЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҢҮИ

Р.Опаева - ассистент оқытушы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кўшма сўзлар, таркибли сўзлар, жуфт ва қискартма сўзлар, сўз кўшилиш усули.

Ключевые слова: сложные слова, составные слова, парные и сложносокращённые слова, словосложение.

Key words: composite words, compound words, pair and abbreviated words, word-composition.

Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлер 1930-жыллардан баслап дәслеп тек мектеп грамматикаларында ғана үйрени-

жерди суу басып, елден тек бир жигит пенен қыз аман қалыпты. Сол суу басқан жер *Қаратерең* деп аталып кеткен.

Және бир әпсанада бул жер елат болған хэм сол жерде үлкен бай адам жасаған. Оның жалғыз улы болып, оған алтыннан бесик соқтырған. Бир күні ауылды суу алған ұақытта алтын бесиктегі баланы пешип алып бай ауылдан шығып кетеди. Ауылды суу алып сол алтын бесик суу астында қалады. Суу түбиндеги алтын бесикти үлкен жайын қорғап жатады деген гәплер бар. Солай етип, бул көл *Қаратерең* болып аталған деген шамалаулар бар.

Нөкис қаласы аймағындағы Дослық каналының дәслепки атамасы *Қызкеткен* хақында халық аузында аңыз бар. Усы жерде Толыбай деген бай болады. Ол өзиниң жеке мәли ушын жан беретугын, инсапсыз адам болған. Бир күні Толыбай бай Қызкеткеннің өринен байлатып, аяқтағы адамларды суусыз қалдырады. Халық бул хорлыққа шыдай алмай суу ушын гүреске бел байлайды. Халықтың бул хәрекетин Гүлим деген бир қыз басқарған.

Гүлимди кууатлап, елдеги белли жигитлер жыйналып, атларына минеди. Гүлим бас болып барып бөгетти ашады. Бул хәдийсени Толыбай бай билип, жаман сумлық ис ойлайды. Ол өзине жақын-жуық адамларды жыйнап, оларды қарақандырып, Гүлимнің изинен кууады. Ауылда суу ушын үлкен сауаш басланады. Биразлар жарадар болып, биразлар өледі. Душпанның күши басым еди, олар Гүлимди қоршап алып, аяқ-қолын байлап атқа өңгереді. Бирақ, Гүлим сонда да душпан алдында бас иймейди. Олар қыды суудың жағасына апарып,—«егер сен сууға кумар болсаң денең сууда ширисин»—деп, бай Гүлимди сууға таслайды. Бул халықтың басындағы үлкен қайғылы ұақыя болады. Гүлимди хэм болған ұақыяны умытпау ушын, халық канаддың атын *Қызкеткен* деп қояды деген болжаулар бар.

Және бир әпсанада қарақалпақ халқының алты қызы жаңадан қазылған каналда қайықта жүзип баратырғанда суудың ағысы қайықты шайқап, бир қыз сууға түсип кетеди. Сол ұақытта қасындағы қызлар «Қыз кетти! Қыз кетти!» - деп бақырады. Соннан каналдың аты *Қызкеткен* аталған екен.

Усылайынша халық ауызекі әдебиятының дәретпелери – дестан, ертең, аңыз-әпсана хэм басқалар өз мазмунына сәйкес көркем образлар, көркем сүүретлеулер, шийелескен ұақыяларды баянлау менен бирге сол халықтың өмиринен де көплеген мағлұматлар береді. Сондай объектлердің бири – ел-журттың жайласқан, қыслаган, көшип-қонған мөканалары [1:33].

Қарақалпақ аңызларының ишинде қарақалпақлар жасаған аймақта жайласқан хэм оннан да тыс жерлердеги тарийхый ұақыялар менен тарийхый орынлар хақындағы аңызлар XVIII әсирлердің дәслепки жылларында рус саяхатшылары хэм илимпазлары тәрөпинен хатқа түсирилип, бүгінге шекем әдеуір материаллар жыйналды.

Жер-суу атларының этимологиясын изертлеуде көркем ауызекі әдебиятының әҳмийети айрықша. Себеби, халық ата мөкөніндағы жер-суу атларының тарийхына қызығып, олардың пайда болуы хақында аңыз-әпсаналар айтып кеткен. Халық аңызларында хәр бир заттың, географиялық орынлар хэм тарийхый қалалардың аталуында белгили дәрежеде халықтың шамалаулары, болжаулары берилгени менен белгили муғдарда хақыйқатлықтан қашық кетпейди. Солай екен, биз ауызекі мийрасларымызға сүйенип, айырым топонимлердің келип шыққанына исеним билдириуимиз тийис.

деген тема берилип, онда «еки ямаса екиден артық түбирден жасалып, бир гана түсиникти аңлататуғын сөзлер *қоспа сөзлер* деп аталады» делінген хәм қоспа сөзлердің еки түри көрсетилген. Биринши топарға жуп хәм тақирар сөзлер киргизилип, олар *тиркеліу жолы менен дөрелген қоспа сөзлер* деп аталған. Екинши курама хәм бириккен сөзлер болып, *бойсынуу жолы менен дөрелген қоспа сөзлер* деп аталған. Бул сабақлықта қоспа сөзлердің хәр бир түрине мысаллар берилген [1].

Буннан кейинги мектеп грамматикаларында да қоспа сөзлер бөлек тема сыпатында қаралып киятыр. Мәселен, А.Есемуратов қоспа сөзлерди жуп, бириккен, қысқарған сөзлер деп үшке бөлип қарайды. Ал, хәзирги мектеп сабақлықтарында қоспа сөзлердің бириккен, бирикпеген, жуп хәм қысқарған түрлери берилген.

Н.А.Баскаков өзиниң белгили «Қарақалпақский язык» мийнетинде қоспа сөзлерге бир қанша кеңирек тоқтаған. Қоспа сөзлерди ол дәстүр бойынша синтаксислик усыл менен жасалады деп көрсетеди. Бул усыл бойынша жасалған сөзлер, оның пикиринше, екиге бөлинеди: 1) составлы сөзлер хәм 2) қоспа сөзлер. Составлы сөзлерге курама хәм бириккен сөзлерди киргизсе, қоспа сөзлердің қатарына жуп хәм тақирар сөзлерди киргизген [2].

1960-жыллардан баслап қарақалпақ тилинің грамматикалық курылысын изертлеуге үлкен дыққат аударыла баслады. Усы мәселелердин бири қоспа сөзлердің айрықша бир түри-жуп хәм тақирар сөзлер А.Нажимовтың кандидатлық диссертациясында кеңнен анализленди. Соңынан бул изертлеу жумысы өз алдына китап болып басылып шықты [4].

Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлер биринши рет арнаулы түрде А.Бекбергеновтың «Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалуы» (1979) монографиясында толық анализленди. Автор қоспа сөзлердің жасалуын морфологиялық усылдың жаңадан бир түри-сөз қосылуы усылы деп атады. А.Бекбергеновтың көрсетуи бойынша, сөз қосылуы усылы арқалы курама сөзлер, тақирар сөзлер, бириккен сөзлер, жуп сөзлер, қысқарған қоспа сөзлер хәм аббревиатуралар жасалады. Автор аты аталған монографиясында қоспа сөзлердің көрсетилген түрлериниң хәр бирине арнаулы баплар ажыратқан. Солай етип, бул китапта автор қоспа сөзлерди синтаксислик усыл менен емес, ал морфологиялық усыл менен жасалады деп, оны толық түрде дәлил-леп көрсеткен.

Соңғы шыққан академиялық грамматикада да А.Бекбергенов қоспа сөзлер сөз қосылуы, сондай-ақ сөз қосылуы хәм аффиксация, лексика-синтаксислик усыллар арқалы жасалады деп көрсеткен [8].

Әдебиетлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. -М.:1952.
2. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде қоспа сөзлердің классификациясы. // Каракалпак тилинің мәселелери. -Нөкис.: 1999.
3. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердің жасалуы. -Нөкис:1979.
4. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. -М.: 1982; Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. -Тошкент: 1982.
5. Ерманов К., Саттаров Ш. Грамматика. Морфология. -Москва: 1936.
6. Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер. -Нөкис: 1961.
7. Нажимов А. Каракалпак тилинде жуп хәм тақирар сөзлер. -Нөкис:1979.
8. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. -Нөкис: 1981.
9. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалуы хәм морфология. -Нөкис:1994.

Ушбу мақолада қўшма отларнинг қарақалпақ тилшунослигида тадқиқ қилиниши ҳақида сўз боради. Шу билан бирга, қўшма отлар бўйича олимларнинг билдирган илмий фикрлари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы такого способа словообразования как словосложение в каракалпакском языке, и в частности подробно рассматриваются сложные существительные. Приводятся теоретические положения известных учёных о способе образования сложных существительных.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of such way of word formation as word composition in the Karakalpak language, to the study of compound nouns, in particular. The author analyzed the theoretical points of view of the famous scholars devoted to the study of word composition, compound nouns, in particular.

ҒАЛАБА ХАБАР ҚУРАЛЛАРЫНДА ӘДЭБИЙ ТИЛДЕН ПАЙДАЛАНЫУ МАШҚАЛАЛАРЫ

З.Қ.Оразымбетова – филология илимлериниң кандидаты
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: жанр, хат, мақола, корреспонденция, рецензия, газета, тил, услуб.

Ключевые слова: жанр, письмо, статья, корреспонденция, рецензия, газета, язык, стиль.

Key words: genre, letter, article, correspondence, review, newspaper, language, style.

Дуньяда, мәмлекетимизде, жергиликли аймағымызда жүз берип атырған түрли қубылыслар, жағдайлар хәм

А.Бекбергенов қоспа сөзлерге арналған өзиниң соңғы мақаласында оларды жасалуы хәм түрлери бойынша төмендегише классификациялаған:

1. Сөз қосылуы усылы менен жасалған қоспа сөзлер:
 - 1) Компонентлери дизбекли байланыстағы қоспа сөзлер:
 - а) жуп сөзлер
 - ә) тақирар сөзлер
 - 2) Компонентлери бағыныңқы байланыстағы қоспа сөзлер:
 - а) курама сөзлер
 - ә) бириккен сөзлер
2. Сөз қосылуы хәм аффиксация усылы менен жасалған сөзлер:
 - а) курама сөзлер
 - ә) бириккен сөзлер
3. Сөз дизбеклериниң лексикаласыуынан жасалған қоспа сөзлер: курама хәм бириккен сөзлер.
4. Сөзлердің қысқарып биригиуинен жасалған сөзлер: қысқарған қоспа сөзлер [5].

Бизиң пикиримизше, бул классификация қоспа сөзлерди жасалуы, түрлери хәм басқа да өзгешеликтери бойынша хәр тәрепке толық қамтыған. Солай етип, соңғы изертлеу жумысларында қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердің жасалуы усыллары, тийкаргы өзгешеликтери, түрлери хәм дүзилиси бир қанша анализленди.

Түркий тиллер бойынша дәслепки изертлеулерде қоспа сөзлер композиция усылы менен жасалады деп көрсетилип, олардың компонентлери арасындағы синтаксислик байланысқа қарай: а) дизбекли байланыстағы хәм б) бағыныңқы байланыстағы қоспа сөзлер болып бөлінген. Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердің жасалуы да Н.Баскаков, А.Қыдырбаев хәм басқада илимпазлар түркий тиллердеги сыяқлы синтаксислик усыл деп қараған [2]. А.Нажимов қоспа сөзлер морфология-синтаксислик усыллар менен жасалады деп көрсеткен [6]. А.Бекбергеновтың изертлеулеринде қоспа сөзлер сөз қосылуы усылы менен жасалады деп қаралған [5].

Хақыйқатында да, қоспа сөз еки хәм оннан да көп сөз ямаса тийкарлардың өз ара қосылуы арқалы жасалады. Сонлықтан да, қоспа сөзлердің жасалуы *сөз қосылуы усылы* деп атаған дурыс болады. Қарақалпақ тилинің соңғы академиялық грамматикасында да олар усылай қаралған [8]. Бирақ *сөз қосылуы* термини - қоспа сөзлер ушын атама. Барлық қоспа сөзлер тек сөзлердің жай қосылуы арқалы жасала бермейди. Сол себепли соңғы түркологиялық изертлеулерде бул мәселеге айырықша дыққат аударыла баслады [7].